

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**М. РЫСКУЛБЕКОВ атындагы
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

Д.08.17.543 - диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 631.01.25

Атабекова Жазира Калдарбековна

**Агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары
(Казакстан Республикасынын Түштүк Казакстан облусунун
материалдарынын негизинде)**

08.00.05- Эл чарбачылыгынын экономикасы жана башкаруу адистиги

экономика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
авторереферат

Бишкек - 2018

Диссертациялык иш

Социалдык өнүгүү жана ишкердик институтунун «Экономика жана менеджмент» кафедрасында аткарылды
Акназарова Роза Корчубековна
экономика илимдеринин доктору,
профессор

Илимий жетекчи:

Расмий оппоненттер:

Жумабаев Жамалгазы Жумабаевич,
экономика илимдеринин доктору,
профессор

Агынбай Асылбек Ондашевич
экономика илимдеринин кандидаты,
доцент

Жетектөөчү уюм:

Б.Ельцин атындагы КРСУ,
«Ишканалардын экономикасы жана башкаруу» кафедрасы

Диссертациялык ишти коргоо 2018-жылдын ..... саат .....
М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу
академиясынын алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты)
окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 08.17.543
диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт.

Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Диссертациялык иш менен М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз
экономикалык университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Автореферат 2018-жылдын ..... таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Байтерекова Г. С.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Изилденүүчү теманын азыркы учурдагы маанилүүлүгү. Казакстан Республикасынын маанилүү өзгөчөлүгү - өлкөнүн өнүктүрүүнүн стратегиялык, максаттуу программаларын шайкеш келтирүү жана аларды ишке ашыруу механизмдерин жайылтуу болуп саналат. Азыркы учурдагы баскыч бул иш-чараларды тактоо, майда-бараттарын аныктап толук иштеп чыгуу, негизги, башкы артыкчылыкттуу чечимдерди бөлүп кароо менен мүнөздүү. Идеядан баштап практикага чейин жолду максималдуу түрдө реалдуу, мазмундуу басып өтүү Казакстан Республикасынын Президенти артыкча көңүл буруп жаткан милдет болуп эсептелет. «100 конкреттүү кадам» тизмесинде эң кеминде 14 кадам (...34, 35, 36, 37, 40, 44, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65) тике же кыйыр түрдө агрардык тармактын натыйжалуулугун жогорулатуу, агрардык өндүрүмдөрдү экспортто көйгөйлөрүн козгойт, аларда бул үчүн мыкты мүмкүнчүлүктөр бар. Бул кадамдар буга чейин кабыл алынган программалардын, анын ичинде агрардык өнөр жай бизнесин жана агрардык рынокту колдоого басым жасалган «Нурлы жол» программасын ишке ашыруу болуп саналат.

Казакстан олуттуу агрардык потенциалга ээ. Калктын жан башына азык-түлүк өндүрүү боюнча өлкө дүйнө жүзүндө 3-орунду ээлейт. Рынок мамилелерин калыптандыруу атаандаштык чөйрөнүн жаралышын шарттайт, анда товардык-акчалык мамилелердин өзүн-өзү жөнгө салуу процесстери ийгиликтүү жүрүшү мүмкүн.

Атаандаштык бул тармакта иштеген экономикалык субъектилердин өз ара мамилелешүүсүнүн эволюциясынын кыймылдатуучу күчү катары рыноктун өнүгүшүнүн башкы шарты болуп саналат. Атаандаштык рыноктун негизги институту, анын натыйжалуулугунун шарты болуп саналат да, субъектилер ортосунда капиталды пайдалуу жайгаштыруу боюнча, өндүрүлүп чыгарылган өндүрүмдөрдү аймак ичинде да, аймак аралык жана эл аралык деңгээлде да сатуу рыноктору үчүн теңтайлашууну билдирет. Анын өнүгүү абалы – рыноктук кайра түзүүлөрдүн маанилүү индикатору болуп эсептелет. Казакстандык экономикадагы атаандаштыкты өнүктүрүү процесстери көп жагынан агрардык азык-түлүк рыногунун жаңы институционалдык чөйрөдө калыптануу келечегин аныктайт. Экономиканын ааламдашуусунун өсүшү, Казакстандын эл аралык экономикалык процесстерге жигердүү кошулушу, атаандаштык рыногунун шарттарына шайкеш келүү зарылдыгы ата мекендик уюмдардын алдына атаандаштык артыкчылыктарын түзүү булактарын табуу милдетин коюуда. Бул жагдай атаандаштык жана анын өзгөрүшү жаатындагы изилдөөлөргө кызыгуулардын өсүшүн шарттайт.

Атаандаштык түшүнүгүнө ар түрдүү концепциялар жана үлгүлөр курулат, анын бардыгында атаандаштыкка жөндөмдүүлүк деген экономикалык категория колдонулат жана ал өз кезегинде коюлган максаттарга жетүүдө өзүнүн артыкчылыктарын пайдаланып, атаандаш тарапка караганда мыкты сунушту камсыз кылуу жөндөмдүүлүгү катары аныкталат. Агрардык өндүрүмдөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу тармактын жана чарба жүргүзүүчү субъектилердин туруктуу өнүгүшүнүн, рынокту жогорку сапаттагы өндүрүм менен байытуунун, азык-түлүк коопсуздугуна жетишүүнүн

жана өлкөнүн экспорттук дараметин кеңейтүүнүн артыкчылыктуу багыты болуп эсептелет.

Аааламдашуу шарттарында Казакстан үчүн товарларды ташып кетүүнүн жана ташып кирүүнүн салттуу түзүмүн өзгөртүү, анын «адистешкен тышкы соодалык жүзүн» алмаштыруу өтө маанилүү болууда. Агроөнөр жай комплексинде келечекте тышкы рынокко экспортерлор катары чыгуу менен ата мекендик өндүрүмдөрдүн өндүрүшүн өнүктүрүү жана кеңейтүү боюнча күч-аракеттерди жигердентүү зарыл. Мындай глобалдуу көйгөйдү ата мекендик товарлардын калыптанып калган атаандаштык деңгээлин жана аны жогорулатуунун анык келечегин эске алуу менен гана чечүүгө мүмкүн болору анык.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу айыл чарба өндүрүшүнүн аз натыйжалуулугу жана калктын анча жогору эмес төлөй алуу жөндөмдүүлүгүнүн суроо-талабы шарттарында өзгөчө мааниге ээ болуп калат, бул ата мекендик өндүрүмдөрдүн ички рыноктогу пайдалуу атаандаштык өңүтүнүн калыпташына өбөлгө түзбөйт. Буга байланыштуу агроөнөр жай комплексиндеги ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун артыкчылыктуу багыттарын аныктоонун методологиялык жана методикалык аспектиери теориялык жагынан да, практикалык ишке ашыруу жагынан да өзгөчө мааниге ээ болууда жана андан ары изилдөө жүргүзүүнү талап кылат

Жогоруда саналып өткөн көптөгөн көйгөйлөр тоолуу агрардык өлкө катары Кыргызстан үчүн да мүнөздүү. Кыргызстандын айыл чарбасы экономиканын жетектөөчү тармактарынын бири болуп эсептелет. Өлкөнүн ички дүң өндүрүмүнүн жалпы көлөмүндө айыл чарбасынын үлүшү олуттуу көрсөткүчкө ээ - 24,0% га жакын. Мындан тышкары, өлкөнүн 65,0%га жакын калкы элет жергесинде жашайт, өлкөнүн иш менен камсыз болгон жарандарынын 34,0%ы же жалпы калкынын 14%ы айыл чарбасында эмгектенет (өнүккөн өлкөлөрдө бул көрсөткүч 1-3%га барабар). Бул маалыматтар Кыргызстандын айыл чарбасы экономикалык гана эмес, олуттуу социалдык жана саясий мааниге ээ экендигин көргөзүп турат.

Аймактык агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн заманбап зарылдыгы, чарба жүргүзүү практикасы алдыга жаңы милдеттерди жана көйгөйлөрдү коюуда, аларды чечүү үчүн тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана башкаруу тутумун өркүндөтүү талап кылынат. Азыркы учурда рыноктун субъектилеринин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн изилдөө, алардын рыноктук позицияларын бекемдөө жана атаандаштык артыкчылыктарын өнүктүрүү актуалдуу болууда.

Агроөнөр жай комплексин атаандаштык артыкчылыгын баалоо өңүтүнөн өнүктүрүүнүн приоритеттүү багыттарын аныктоодо теориялык жана методологиялык маселелердин жетишсиз иштелип чыккандыгы, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу резервдерин аныктоодо методикалык ыкмалардын жоктугу, атаандаштык артыкчылыгын калыптандыруу жана ишке ашыруу процессинде жаңы принциптерди жана

инструменттерди пайдалануу зарылдыгы бул диссертациялык иштин азыркы учурдагы маанилүүлүгүн күн мурунтан болжолдоду.

Диссертациянын темасынын ири илимий жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Диссертациялык иш төмөнкү мамлекеттик программалардын: «Казакстан - 2050» стратегиясынын, Казакстандын жаңы саясаттык багытын билдирген 2017-2021-жж. карата агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасынын милдеттеринин алкагында аткарылган. Иштелип чыккан сунуштар жана нускамалар Казак улуттук агрардык университетинин (мамкаттоо номуру 01.02 НГР 0196 РК 00509) илимий-изилдөө мерчемине шайкештикте «Рынок мамилелерин өнүктүрүү шартында агроөнөр жай өндүрүшүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмдин иштеп чыгуу» деп аталган изилдөө темасына киргизилген.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин **максаты** – атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана өндүрүштү диверсификациялоонун негизинде агрардык тармакты өнүктүрүүнүн илимий негизделген артыкчылыктуу багыттарын иштеп чыгуу болуп саналат.

Коюлган максат төмөнкү милдеттерди коюу жана чечүү зарылдыгын шарттады:

- атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана өндүрүштү диверсификациялоонун негизинде агрардык тармакты өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо маселелесинин теориялык маңызын иликтөө;

- аймактык деңгээлде агроөнөр жай комплексинин ишканаларынын заманбап абалын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу тенденцияларын баалоо;

- агроөнөр жай комплексинин ишканаларынын өндүрүмдөрүнүн рынок талаптарына шайкеш келген атаандаштыкка жөндөмдүүлүк факторлорун, критерийлерин жана көрсөткүчтөрүн аныктоо;

- агрардык өндүрүмдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоонун артыкчылыктуу багыттарын өндүрүштү диверсификациялоону эске алуу менен иштеп чыгуу;

- суу пайдалануу тутумун экономикалык баалоо көйгөйлөрүн изилдөө жана аларды чечүү багыттарын аныктоо;

- Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу жана негиздеме берүү;

- айыл чарба ишканаларын диверсификациялоо деңгээлин аныктоонун алгоритмин иштеп чыгуу ;

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй теориялык-методологиялык тыянактар алынды, алар изилдөөнүн жаңычылдыгын аныктайт жана коргоого чыгарылган негизги жоболор болуп эсептелет:

- артыкчылыктуу багыттарды аныктоо методикасы сунушталды жана агроөнөр жай комплекстеринин (АӨЖК) ишканаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү өндүрүштү диверсификациялоо деңгээлине көз каранды экендиги аныкталды;

- агрардык саясатка мониторинг жүргүзүү көрсөткүчтөрүнүн жана АӨЖК ишканаларынын анын өзгөчөлүгүнө жана түзүлгөн атаандаштык чөйрөсүнө шайкеш келген атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо тутуму иштелип чыкты;

- атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн рыноктук критерийи катары өндүрүштүн көлөмүн жогорулатуунун жана агрардык өндүрүмдөрдүн сапатын жогорулатуунун артыкчылыктуу багыттары түзүлдү;

- Түштүк аймакта сугаттын суу үнөмдөө технологиялары иштелип чыкты;

- агрардык өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзүүчү өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыкты жана негизделди.

Диссертациялык иштин практикалык маанилүүлүгү АӨЖК ишканаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өндүрүштү диверсификациялоонун негизинде жогорулатуунун артыкчылыктуу багыттарын аныктоо боюнча методологиялык ыкмаларды иштеп чыгууда турат, бул агробизнес өкүлдөрүнө тармактын ишин рыноктун милдеттерине жана принциптерине шайкеш келгендей жогору рентабелдүү жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Айыл чарба өндүрүмдөрүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоонун артыкчылыктуу багыттарын аныктоо жана АӨЖКнын чарба жүргүзүүчү субъектилеринин атаандаштык жөндөмдүүлүктөрүн жогорулатуу боюнча сунушталган стратегия өзгөчө практикалык мааниге ээ.

Жогоруда саналып өткөн сунуштар жана нускамалар Түштүк Казакстан облусунун агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн Мамлекеттик программасын түзүүдө жана Казакстан Республикасынын айыл чарба министрлиги тарабынан колдонууга сунушталды.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү мында турат: Казакстан Республикасынын Түштүк Казакстан облусунун агрардык өндүрүшүн өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо көйгөйлөрү менен байланышкан илимий ыкмалар кеңейтилди жана изилдөөнүн натыйжалары, корутундулары аймактын агрардык тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана диверсификациялоого өбөлгө түзөт.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору төмөнкүлөр:

1. Агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо боюнча ишканаларын жана өндүрүмдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылган сунуштар;

2. Аймактын суу чарбасына тутумдуу талдоо жүргүзүүнүн жана АӨЖК тармагынын өндүрүшүн диверсификациялоонун натыйжалуулугун жана алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну аныктоонун автордук методикасы;

3. Суу чарбачылыгынын объектилерин башкарууда тармактын натыйжалуу иштешине өбөлгө түзүүчү рыноктук механизмдерди ишке киргизүү боюнча илимий жоболор;

4. АӨЖК ишканаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өндүрүштү диверсификациялоо деңгээлине көз каранды болуу факторлорун, ошондой эле ресурстук потенциал менен камсыз болуу деңгээлин жана түзүмүн аныктоо боюнча сунуштар;

5. Агрардык өндүрүштүн өнүгүшүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча илимий сунуштар иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана диверсификациялоонун негизинде агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо жана негиздөө боюнча методикалык жана практикалык сунуштар берилди. Сугат аянтынын бирдигинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жана сууну үнөмдүү пайдалануу көйгөйлөрүнө өзгөчө көңүл бурулду. Агрардык өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана диверсификациялоо боюнча бир катар сунуштар Казакстандын түштүк аймагынын тикелей агрардык түзүмдөрүндө ишке киргизүүгө кабыл алынды. Алматы облусунун «Агро-Талпыныс» ишканасында ишке киргизүү актысы бар.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору боюнча автор тарабынан «АӨЖК инновациялык өнүктүрүү- Казакстандын экономикасынын туруктуулугунун негизи» (Алматы, 2013-ж.); Кыргыз Республикасынын Эл мугалими Султан Мамбеткалиевди эскерүүгө арналган «Жогорку билим берүү эл аралык интеграциялык жараянда: теория, методология жана практика» (Бишкек, 2015-ж.); «Россиядагы жана дүйнөдөгү экономикалык, уюштуруучулук жана башкаруу көйгөйлөрү» (Прага, 2017-ж.) деген аталыштардагы республикалык жана эл аралык деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда кеңири чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары көлөмү 4,5 басма табактан ашык 9 илимий макалада Кыргыз Республикасынын, Казакстандын, Чехиянын жана Орусия Федерациясынын журналдарында жарык көргөн. Алардын ичинен 4 макала КРнын ЖАК сунуштаган басылмаларда, 1 макала Россиялык илимий цитаталоо индексине кирген басылмада жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, тыянактардан, пайдаланылган булактардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 140 бетти түзөт, 14 сүрөттү, 29 жадыбалды, 101 аталыштагы библиографиялык адабиятты жана 1 тиркемени камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделген, максаттары жана милдеттери коюлган, иштин илимий жаңылыгы, практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү баяндалган, коргоого чыгарылган негизги жоболор сунушталган, аларды апробациялоо баяндалган.

“Агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоонун илимий негиздери” деп аталган биринчи бапта изилденип жаткан көйгөйдүн теориялык аспектилері каралат.

Мамлекеттик башкаруу тутумунун натыйжалуулугу башка тутумдарды башкаруудай эле коюлган максаттарга жетүү деңгээли боюнча аныкталат.

Демек, башкаруу теориясынын баштапкы маселеси –максаттарды аныктоо болуп саналат, ага карата башкаруу жараянынын негизги кызмат-милдеттерин: мерчемдөө, уюштуруу, мотивациялоо жана көзөмөлдөөнү ишке киргизүү жүрөт. Максаты – конкреттүү убакыт алкагында жетишилүүчү, көздөлгөн ишмердүүлүк натыйжасы. Максаттар аныкталары менен, иш-аракеттердин багыттары же саясаты иштелип чыгат. Агрардык саясат (максаттуу мамиле кылуу) жаатында чечим кабыл алуу жараянынын маңызын түзүүчү төмөнкү негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүүгө болот:

- жалпы максаттарды аныктап белгилөө;
- жалпы максаттарды чагылдырган жана көрсөткүчтөрдүн тизмесинин жардамы менен сандык түрдө туюнтулган жекече максаттарды белгилөө;
- алардын негизинде кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү максаттарга шайкештикте чечимдер кабыл алынуучу стратегиялык концепцияларды так аныктоо;
- коюлган максаттарга жетүү методдорун (инструменттерин) иштеп чыгуу жана иш жүзүндө колдонуу.

Максаттуу атайын мамиленин негизинде тутумдук талдоо жүргүзүүнүн элементтеринин бирин билдирген максаттуу схемаларды иштеп чыгуу жатат. Ал схемаларды куруу үчүн төмөнкү талаптар пайдаланылышы зарыл:

- ар бир максатты ачык, так коюу талап кылынат, аны өзү каалагандай, эркин чечмелөөгө жол бербөө керек;
- ар бир деңгээлдин максаты өзүнүн мааниси буюнча мүмкүн болушунча шайкеш келиши зарыл;
- максат коюуда ага жетүүнүн сандык же иреттик тартибин баалоо мүмкүндүгүн камсыз кылуу керек.

Агрардык саясаттын негизинде субъектилер (республикалык, аймактык, азык-түлүк өндүрүүчүлөр, аны керектөөчүлөр, салык төлөөчүлөр) жана объектилер (агроөнөр жай комплексинин каражаттары жана предметтери) болот. Бул маселенин онтологиялык аспектиси же агрардык саясаттын негизин түзүүчү маңызы болуп саналат.

Субъектинин ишмердүүлүгүн жигердентүүчү учур - анын керектөөлөрү, кызыкчылыктары жана максаттары же көйгөйдүн аксиологиялык аспектиси, анын мотивациялык өзөгү болуп эсептелет.

Агрардык саясаттын милдеттерин чечүү үчүн объектинин мүнөздөмөлөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн (жаратылыш ресурстарын, агроөнөр жай технологияларын ж.б.) иликтеп үйрөнүү талап кылынат.

Башкаруунун жалпы принциптерин колдонуу менен катар агрардык саясат өзгөчөлүктүү белгилерге ээ, буга мисал катары мамлекет тарабынан айыл чарбасына өзгөчө мамиле кылынарын, атап айтканда өнөр жайы өнүккөн бардык мамлекеттерде азык-түлүк менен камсыздоонун өзгөчө маанисин бөлүп көрсөтүүнү айтууга болот. Мамлекет тарабынан айыл чарбасына колдоо көрсөтүүнүн зарылдыгы дагы мында: азык-түлүк товарлары калктын жашоосун камсыз кылуучу негизги фактор болуп саналат. Башка тармактагы өндүрүмдөргө салыштырмалуу азык-түлүккө суроо-талап туруктуу сакталат.

Ошону менен бирге эле айыл чарба чийки заттарынын ассортименти да өзгөрүлбөйт. Азык-түлүк товарларына суроо-талап жетишерлик деңгээлде туруктуу болсо, тескерисинче анын өндүрүшү жаратылыштык-климаттык шарттарга, түшүмсүздүккө байланыштуу олуттуу өзгөрүүлөргө туштугуп турат. Тармактын өнүгүшүнүн дагы бир мүнөздүү өзгөчөлүгү - айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен өнөр жай тармактарынын кызматкерлеринин кирешелеринин ортосундагы олуттуу ажырым бар, бул салынган капиталдын өлчөмү менен эмгектин түйшүктүүлүгүнө карабастан акыркы өндүрүмдүн баасынын салыштырмалуу арзан болушу менен байланыштуу (мисал катары айыл чарба эмгегин банкирдин же дүң соода жүргүзүүчү соодагердин эмгеги менен салыштырууга болот).

Жогоруда көрсөтүлгөн себептер рынок экономикасынын шарттарында калкты азык-түлүк менен үзгүлтүксүз камсыздоо максатында мамлекетти агрардык саясатка каржылоо жүргүзүүгө муктаж кылат. Айыл чарба өндүрүшүнүн чыгашалуулугун моюнга алуу менен, агрардык саясатка колдоо көргөзүүнү сындаган көпчүлүк саясатчылардын «чыгаша-пайда» жагынан гана караган пикиринин чогуулдугун, адепсиздигин белгилеп кетүү керек. Буга чейин белгиленгендей, мамлекеттин агрардык саясатынан келип чыккан майнап айыл чарба өндүрүмдөрүн сатуудан түшкөн кирешелер менен гана эсептелиши мүмкүн эмес.

Заманбап шарттарда агрардык тармактын натыйжалуу иштешинин башкы факторлорунун бири - тездетилген жаңылоо жана инновацияларды өнүктүрүү болуп эсептелет. Өлкөнүн президенти Н.А.Назарбаев «Казакстан – 2050» Стратегиясында казакстандык коомду модернизациялоонун жаңы баскычынын стратегиялык артыкчылыктуу багыттарын аныктап жатып, айыл чарбасына жаңы түр берүүнү зарылдык катары белгилеп өттү.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүк теориялык жагынан да, практикалык жагынан да каралат. Теориялык жактан алганда, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк өз ичине ар түрдүү деңгээлдерди жана критерийлерди камтыган көп мерчемдүү жана ар тараптуу категория болуп эсептелет. Практикалык жагынан алып караганда атаандаштыкка жөндөмдүүлүк мамлекеттин анык экономикалык саясатынын натыйжалуулугун өлчөөчү инструмент катары кызмат кылат.

«Атаандаштык» термининин бир кыйла көп түшүндүрмөлөрү бар. Латын тилинен алганда «concurrentia» «кагылышуу», «тирешүү», «мелдешүү» дегенди түшүндүрөт. Атаандаштыктын рынок экономикасынын өнүгүшүндөгү башкы орду XVIII кылымда белгилүү англиялык экономист, «Элдердин байлыгынын табияты жана себеби тууралуу изилдөө» (1776-ж.) деп аталган фундаменталдык эмгектин автору Адам Смит тарабынан анын «көрүнбөс кол» аталыштагы атактуу принцибинде аныкталган. А. Смиттин пикири боюнча атаандаштык аркылуу жекече кызыкчылыктар жана экономикалык натыйжалуулук тең салмакта болот, тармактар аралык ресурстарды үнөмдүү бөлүштүрүү жүрөт, киреше ченемдери теңдешет. А.Смит атаандаштыкты бааны жогорулатуучу (суроо-талаптар азайган кезде) жана бааны төмөндөтүүчү (суроо-талаптар мол болгон кезде) теңтайлашуу катары караган. Өзүнүн эмгегинде (1-китептин 7,10-баптары) ал өркүндөтүлгөн (таза) атаандаштык үлгүсүн көрсөткөн, бул үлгүнүн иш-аракети рынок экономикасына мамлекеттин кийлигишүүсүн четке кагат.

Казак окумуштуулары: профессор И. Я. Петренко, профессор С.Б. Исмуратов атаандаштыкты «бизнесмендер ортосундагы теңтайлашуу жана күрөшүү» катары аныктагандан тышкары, анын өбөлгө түзүүчү ордун да белгилешет: «Атаандаштык бизнесмендерди «керектөөчүгө жүзүн буруп» кароого жана бул максатта эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, өндүрүштү кеңейтүүгө, өндүрүмдүн сапатын жакшыртууга, чыгымдарды төмөндөтүүгө аргасыз кылган тышкы мажбурлоочу күч катары чыгат».

Өндүрүштү кеңейтүү жагын алып карасак, биздин көз карашыбыз боюнча, айыл чарбасында жагымдуу эмес рыноктук жигердүүлүк шарттарында дагы байкалышы ыктымал. Бул мурун белгиленгендей, айыл чарба ресурстарынын тармак аралык атаандаштыктын таасири астында кирешелүү тармактарга агылып кирүүсүнө мүмкүн болбогондугунан улам болот. Анда өндүрүүчүлөр агрардык гана тармакта алуучу кирешесин сактап калуу үчүн өндүрүштү мурунку жана жада калса улам өскөн масштабда улантышат. Тармактагы баалардын төмөндөшү сатуу көлөмүн көбөйтүү менен компенсацияланат.

Диверсификация маселелери боюнча алгачкы теориялык иштелмелер XX к. 20-жж. чет өлкөдө пайда болгон. Европада жана айрыкча АКШда өндүрүштү диверсификациялоо жана компанияларды жигердүү кеңейтүү мезгили 60-70-жж. туура келет. Бул учурда биригүү жана сиңирип алуу стратегиялары кеңири колдонулган. Теориялык жагынан бул процесстер ири масштабдуу өндүрүштүн артыкчылыгынын көрүнүшү, синергиялык таасир катары негизделген. бул таасир өндүрүштүн узак мөөнөттүү орточо чыгымдарынын төмөндөшү менен байланыштырылган. Өндүрүштү диверсификациялоо, ага болгон кызыгуулардын жогорулашына карабастан, татаал жана аягына чейин иликтенбеген кубулуш болуп саналат. Бул себептүү биз тараптан экономикалык категория катары өндүрүштү диверсификациялоо жөнүндө түшүнүктөрдү системага келтирүү, жалпылаштыруу жана өнүктүрүүгө аракет жасалды, уюштуруучулук-экономикалык категорияны калыптандыруунун негиздери аныкталды, өндүрүштү натыйжалуу диверсификациялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин калыптандыруунун негиздери белгиленди.

Ири товардык өндүрүш менен катар орточо, жада калса кичи ишканалар да өнүгүшү зарыл. Бул көптөгөн себептерге байланыштуу жана баарыдан мурун уюмдардын мамилелери бир маанилеш эмес экендиги, белгилүү бир шарттарга байланыштуу болору, ошондуктан жакшы жактары да, кемчиликтери да бар экендиги менен шартталган. Материалдык-техникалык базасынын, жаратылыш жана экологиялык шарттардын, эмгек абалынын, транспорттук абалынын, аба-ырайынын өзгөрүшүнүн деңгээлдеринде айырмаларды чагылдырган өндүрүштү уюштуруу түрлөрү оптимизациялоого муктаж. Ошондуктан, агроөнөр жай өндүрүшүнүн объективдүү керектөөсү болуп адистешүүнү өнүктүрүү менен катар диверсификациялоо процесси, б.а. көп тармактуу өнүгүү эсептелет.

«Түштүк Казакстан облусунун агрардык өндүрүшүнүн өнүгүү абалына тутумдук-кырдаалдык талдоо» деп аталган экинчи бапта изилденип жаткан аймактагы агроөнөр жай комплекстеринин өнүгүү деңгээлине талдоо жүргүзүлөт.

Акыркы (2012-2016) жылдарда облустун агрардык тармагын туруктуу өнүктүрүү тенденциясы байкалат.

Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасынын дүң өндүрүмү 2016-жылы 2012-жылга салыштырмалуу 124,5% ды түздү, анын ичинде өсүмдүк өстүрүүчүлүк боюнча 126,5%; мал чарбачылыгы боюнча - 122,2% (2.1-жадыбал).

1-жадыбал. Казакстан Республикасынын жана Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасынын дүң өндүрүмү

Көрсөткүчтүн аталышы	Жылдар					2016-ж. % м-н 2012-ж. салыштырмалуу
	2012	2013	2014	2015	2016	
Айыл чарбасынын дүң өндүрүмү, млрд.тг.						
Казакстан Республикасы	1 999,0	2048,1	2 386,1	2409,7	2 527,9	126,4
ТКО	259,2	295,3	297	310	322,8	124,5
анын ичинде:						
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк, млрд.тг.						
Казакстан Республикасы	981,2	1019	1 313,0	1200,7	1 327, 8	135,3
ТКО	142, 5	157	168	160	180,4	126,5
Мал чарбачылыгы, млрд.тг.						
Казакстан Республикасы	1 011,2	1029,1	1 064,3	1209	1 189,5	117,6
ТКО	115,5	138,3	127,6	150	141, 2	122,2

Булак: Түштүк Казакстан облусунун Статистика департаментинин маалыматы 2017-ж.

Айыл чарбасынын дүң өндүрүмүнүн облус боюнча алган көлөмүндө райондордун үлүшү 2012-2016-жж. карата өзгөрүүсүз калат, б.а. кескин төмөндөшү же көбөйүшү байкалбайт (2.2-жадыбал).

Облуста 2017-жылдын 1-январына карата 80,3 миң айыл чарба курумдары (түзүмдүк бирдиктерин эсепке албаганда), алардын ичинен 4 307 айыл чарба ишканалары, 76,0 миң дыйкан чарбалары жана 242,7 миң жеке чарбалар

катталган. Агрардык тармактын өнүгүшүнө багытталган мамлекеттик колдоо: талаа жана бакча иштеринин экономикалык жеткиликтүүлүгүн жогорулатууга субсидия берүү, күйүүчү-майлоочу материалдардын наркына субсидия берүү, көп жылдык жемиш бак-дарак өсүмдүктөрүн жана жүзүмдү тигүүгө жана өстүрүүгө, жер семирткичтердин, гербициддердин, биоагенттердин наркына ж.б. субсидия берүү жыл сайын өсүүдө. Мисалга алсак, 2016-ж. облустун айыл чарбасын өнүктүрүүгө бардыгы 20,3 млрд. тенге сарпталган, бул көрсөткүч 2012-ж. салыштырмалуу 2 эсе көптүк кылат.

2-жадыбал. Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасынын дүң өндүрүмүнүн райондор боюнча динамикасы

№	Шаарлар, райондор	2012-жыл		2014-жыл		2016-жыл	
		млрд. тенге	Райондордун үлүшү, %	млрд. тенге	Райондордун үлүшү, %	млрд. тенге	Райондордун үлүшү, %
	ТКО	259,2	100	297,0	100	322,8	100
1	Байдибек	9,9	3,8	12,9	4,3	11,9	3,7
2	Казыгурт	16,5	6,3	19,0	6,4	21,3	6,6
3	Мактаарал	47,9	18,5	54,7	18,4	58,9	18,2
4	Ордабасы	18,6	7,2	19,5	6,6	23,2	7,2
5	Отырар	7,1	2,7	7,7	2,6	9,0	2,8
6	Сайрам	35,7	13,8	40,6	13,7	35,9	11,1
7	Сарыагаш	36,7	14,2	45,2	15,2	55,7	17,2
8	Сузак	6,7	2,6	7,3	2,4	8,2	2,5
9	Толеби	17,8	6,9	20,0	6,7	18,8	5,8
10	Тюлкубас	15,2	5,9	17,2	5,8	17,6	5,4
11	Шардара	14,5	5,6	16,7	5,6	15,5	4,8
12	Арысь ш.	6,3	2,4	6,8	2,3	8,6	2,7
13	Кентау ш.	1,0	0,4	1,2	0,4	1,4	0,4
14	Туркестан ш.	21,3	8,2	23,5	7,9	25,2	7,8
15	Шымкент ш.	4,0	1,5	4,9	1,6	11,8	3,7

Булак: Түштүк Казакстан облусунун Статистика департаментинин маалыматы 2017-ж.

Акыркы жылдарда агроөнөржай комплекстеринин 30,3 миңден ашык чарба жүргүзүүчү субъектилерине субсидиялар берилген.

2016-ж. айыл чарбада, токойчулукта жана балык чарбасында орточо айлык акы 65,0 миң тенгени түзгөн. Бул көрсөткүч облус боюнча жалпы орто көрсөткүчтүн 77% ын түзөт.

2016-ж. агроөнөржай комплекстеринин өндүрүмдөрү суммасы 284,8 млн. АКШ доллары өлчөмүндө экспорттолгон, бул 2012-ж. салыштырмалуу 7%га көп. 2016-ж. агроөнөржай комплекстеринин өндүрүмдөрү суммасы 488,1 млн. АКШ доллары өлчөмүндө импорттолгон, бул 2012-ж. салыштырмалуу 1,5 эсеге көп (2012-ж. – 331,6 млн. АКШ долларын түзгөн).

Адистердин жана агрардык тармакты иликтеген окумуштуулардын пикири боюнча тамчылатып сугаруу тутумун ишке киргизүүнүн биринчи баскычында түшүмдүүлүктүн төмөн болушу төмөнкүлөр: агрокурумдар жана тажрыйба жүргүзүүчү чарбалар тарабынан: күйүүчү-майлоочу майлар менен камсыздоодо үзгүлтүккө учуроолор, жер семирткичтердин кеч жана жетишсиз өлчөмдө

келиши, гербициддердин жана уулуу химикаттардын жоктугу, өнүүгө ийкемсиз үрөндү колдонуу; израилдиктер тарабынан: себүү-айдоо иштерин жана өсүүгө жана көбөйүүгө жардам кылуучу сугат мезгилин кечиктирүү, ондогон жылдар бою сынактан өткөн жер кыртышын иштетүү жана пахта өстүрүү технологиясын сактабай коюу, жергиликтүү адистердин пикири жана сунуштарын көңүлгө албоо болуп эсептелет. 2016-жылы түшүмдүүлүктүн төмөн болушу көп жагынан аба-ырайынын климаттык жагымсыз шарттары менен дагы байланыштуу.

Таратылып жиберилген колхоз менен совхоздордун базасында он миңдеген жаңы түзүлгөн, кубаты аз жармач жер үлүштөрү бар дыйкан чарбалары жана фермердик чарбалар жетиштүү сандагы каржылык ресурстары жок болгондуктан сугаттын, айыл чарба азык-түлүктөрүн даярдоонун жана өндүрүмдү кайра иштетүүнүн заманбап тутумун колдонууну айтпаганда дагы, товардык айыл чарба өндүрүшүн жада калса өндүрүштүн эски технологиялары боюнча да жөнгө сала алышкан жок.

Биринчиден, томаттарды пастага кайра иштетүү боюнча завод жабдуулар менен толукталды жана кайра түзүлдү.

Экинчиден, томаттарды сугаруу үчүн 150 га жерге тамчылатып сугаруунун израилдик тутуму жана керектүү айыл чарба техникаларынын жана жабдууларынын бүт топтому алынып келинди. Өсүүгө жана көбөйүүгө жардам кылуучу сугат мезгилинин бүткүл мезгилинде томаттарды иштетүү процессине израилдик дасыгы жогору адистер жетекчилик кылышты. Көптөгөн жетектөөчү чет өлкөлүк фирмалардан томаттардын техникалык сортторунун жогорку сапаттуу үрөндөрү сатылып келинди, так өлчөмдөнгөн жер семирткичтердин. гербициддердин жана өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарынын бүткүл комплекси колдонулду. Натыйжа өзүн күттүргөн жок. Үч жыл ичинде (2014-2016-жж.) кубаты аз (10-15 см) таштуу жер кыртыштарында, Сайрам районунун Карамурт кыштагынан алыс эмес жердеги мурунку айылдык аэродромдун аймагында 150 га аянтта жыл сайын гектарынан 80 тоннадан 100 тоннага чейин түшүм ала башташты. Түшүм күн сайын талаадан түз эле томаттык пастага кайра иштетүүчү заводго ташылып жатты. Күн сайын 500 тоннага чейин томаттар кайра иштетилип жатты. Алынган өндүрүм (томат пастасы) узак мөөнөткө сактоо жана КМШ өлкөлөрүнүн жана алыскы чет өлкөлөрдүн рыногунда сатуу үчүн даяр болду.

Ошентип, тамчылатып сугаруу тутумун томаттарды иштетүүнүн агротехнологиясын толук сактоо менен алгачкы чийки затты даярдоодон баштап сатыкка даяр болгон өндүрүмгө чейин жеткирүү комплекси менен бирге колдонуу көрсөткөндөй, айыл чарба өсүмдүктөрүн салттуу технология боюнча да иштетүү үчүн таптакыр жарамсыз болгон кубаты аз жерлерде тамчылатып сугаруу тутумун колдонууда томаттардын жогорку түшүмүн алууга мүмкүн. Бул учурда аларды салттуу технология менен өндүргөнгө караганда суу жана жер ресурстарын колдонуу бир кыйла натыйжалуу болот. Тамчылатып сугаруу тутумун жаңы социалдык-экономикалык жана кыртыштык- мелиоративдик катаал шарттарында колдонуунун мындай оң натыйжасы бул сугаруу методунун натыйжалуулугун тастыктады жана облуста

90-ж. ортосунда бул тутумга карата калыптанган «ишенбөөчүлүк синдромун» жокко чыгарды. Муну менен тамчылатып сугаруу тутумун колдонуу аркылуу айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүн көрсөттү.

«ПРИНИР РК» жоопкерчилиги чектелген шериктикте тамчылатып сугаруу тутумун натыйжалуу колдонуу тажрыйбасын үйрөнүү менен бул биргелешкен ишканада мурун иштеген, башында Кайрат Тажитаев турган казакстандык адистер Израилдин CINADKO борборунан окуп келип, Казагронун каржылык колдоосу астында Арысь шаарынан алыс эмес жерде израилдик технология боюнча томаттарды пастага кайра иштетүүчү казакстандык «Жана-Акдала» фирмасын түзүүгө жетишишти.

Биринчи эле иштеген 2014-жылы алар тарабынан долбоор түзүлдү, тамчылатып сугаруу тутумунун жабдууларынын комплекси сатылып келинди жана мурунку «Акдала» совхозунун 150 га аянттагы кайрак жерлеринде өз мөөнөтүндө томаттардын көчөтү отургузулду жана жогорку агротехникалык деңгээлде, израилдик кеңешчинин катышуусу менен биринчи эле жылы томаттардын жогорку түшүмү алынды.

Экинчи жылы «Жана-Акдала» жоопкерчилиги чектелген шериктиги «Акдала» совхозунун талаадан 3 км алыстыкта жайгашкан мурунку машине короосунда италиялык жабдуулар менен жабдылган кубаттуулугу суткасына 600 тонна томатты кайра иштете турган завод курду жана өзүнүн томаттар түшүмүн кайра иштете баштады.

2016-жылы «Жана-Акдала» фирмасы 1000 га жакын кайрак жерлерди өздөштүрүп, анда заманбап өткөрмө түтүктүү сугаруу тармагын курду. Ошентип иштетилүүчү өсүмдүктөр эң алдыңкы технологиялардын жардамы менен сугарыла баштады. 500 га аянттагы томаттар, 170 га аянттагы жемиш багы жана 30 га аянттагы бакча өсүмдүктөрү жана жашылчалар тамчылатып сугаруу жолу менен, 300 га аянттагы беде жамгырлатып суу себүү менен сугарылат.

Томаттарды иштетүү процесси бүт бойдон механизацияланган, ал түгүл түшүмдү жыйноо комбайндардын жардамы менен жүргүзүлөт.

Келечекте фирманын сугарылуучу жерлеринин жалпы аянты 2,5 миң га аянтка жеткирилет.

Облуста тамчылатып сугаруу жолу менен томаттарды өстүрүү боюнча дагы бир фирма: «Экоөндүрүм» жоопкерчилиги чектелген шериктиги иштейт. Ал Тюлькубас районунда 180 га аянтта томат өндүрөт жана ошол эле жерде жемиш-консерва заводунда кайра иштетет.

Томаттар менен бирге тамчылатып сугаруу жолу менен кытайлык технология боюнча пахта иштетилет, айырмасы: тамчылатмалар жана жөөктөр жука каптама менен жабылат, ал эми өсүмдүктөрдүн үрөнү каптаманын оюк жерлерине эгилет.

Бул технология айрыкча өсүмдүктөрдүн алгачкы өсүү баскычында нымдын олуттуу сакталышын өбөлгө түзөт, жер кыртышынын температуралык режимин жогорулатат жана тамыры жайгашкан жерде отоо чөптөрдүн өсүшүнө жолто болот. Жабдууларды Синьцзян-Уйгур автономиялык районунун

Шихэцзы шаарындагы кытайлык «Тяньё» корпорациясы жеткирип берет. Түштүк Казакстандык «Пахта өндүрүшү» жоопкерчилиги чектелген шериктиги бул технологиянын аркасында эки жыл катары менен 120 га аянттан 50 ц/га чейин чигиттүү пахта алат.

Тамчылатып сугаруу технологиясын жер астындагы суулар аркылуу сугарылуучу сугат жерлеринде колдонуу да натыйжасын берет. Мисалы, Түркөстан районундагы «Туран» ЖЧШ вертикалдык дренаж скважинасынын базасында секундасына чыккан 20 литр суу аркылуу биргелешкен өзбек-израилдик «Санипласт» ишканасы өндүрүп чыгарган кысымы төмөн тамчылатып сугаруу тутумунун жардамы менен 30 га чейинки пахта тилкесин сугарат. Капиталдык салымдардын төмөн болушунун эсебинен 43 ц/га чигиттүү пахта түшүм алуу менен чыгашалар биринчи эле жылы өзүн актай алды.

ТКОдо тамчылатып сугарууну колдонуунун экинчи баскычында жетишилген оң натыйжалар сугаруунун бул ыкмасын чоң аянтка жайылтууга негиз түздү.

2012-2016-жж. облустагы тамчылатып сугаруу тутуму 7235 га жерге курулду, ал эми 2017-жылы 12,1 миң га жерге жеткирилди.

Биз тараптан Кыргыз Республикасындагы агрардык тармактын өнүгүү тенденциясы каралды, анда азык-түлүк көйгөйүнүн курчушу айыл чарбасын, ага чектеш тармактарды, агрардык мамилелерди жана агрардык саясатты өнүктүрүүнүн өзгөчө актуалдуулугун шарттайт. Айыл чарбасы Кыргыз Республикасынын экономикасынын түйүндүү тармактарынын бири болуп эсептелет.

Өлкөнүн ички дүң өндүрүмүндөгү айыл чарбасынын үлүшү 15% га жакын. Бирок акыркы жылдарда бул көрсөткүч төмөндөөдө.

Акыркы 5 жыл ичинде (2012-2016) экономикалык өнүгүүнүн тенденциясы оң натыйжалуу болууда, бул айыл чарбасынын өсүү арымынын алдыга озушунун эсебинен Кыргызстанга да мүнөздүү.

Өлкөдө айыл чарбасынын, аң уулоочулуктун жана токой чарбасынын дүң өндүрүмү 2016-жылы 195650,9 млн. сомду түздү жана 2015-жылга салыштырмалуу 14,0% га көбөйдү.

Казакстан менен Кыргызстандын айыл чарбасын талдоо көргөзгөндөй, аны өнүктүрүүнүн туруктуу тенденциясы байкалат.

«Түштүк Казакстан облусунун агрардык өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары» деп аталган үчүнчү бапта агрардык өндүрүштү анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун, өндүрүштү диверсификациялоонун жана суу үнөмдөөчү технологияларды колдонуунун негизинде өнүктүрүүнүн негизги артыкчылыктуу багыттары аныкталды жана негизделди.

Суу изилденип жаткан аймактын агрардык өндүрүшүн өнүктүрүүнүн башкы өсүү фактору болуп саналат. Түштүк Казакстан облусунда тамчылатып сугаруу тутумун жайылтуу бул мезгилге карата элет жеринде калыптанган таптакыр башка социалдык-экономикалык шарттарда жүргүзүлө баштады.

Израилдик адистердин эсептөөлөрү боюнча тамчылатып сугаруу тутуму 40 ц/га чигиттүү пахта түшүм алууга жетишүү учурунда 4-5 жылда эле өзүн актай алат, бул милдет абдан реалдуу болуп эсептелет. Тамчылатып сугаруу тутуму боюнча иштөөдө Израилде, АКШда ж.б.өлкөлөрдө 45-50 ц/га түшүм толук ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Өсүмдүк өстүрүү боюнча эксперттик кеңештин курамында Түштүк Казакстандык гидрогеологиялык-мелиоративдик экспедиция» мамлекеттик башкармалыгынын адистери жер тилкелерин изилдөө жана баалоо ишине жигердүү катышкан. 2016-жылы алар тарабынан облустун бардык райондорунда 17758 га жалпы аянтынын 118 жер тилкелери изилденди, кыртыштык-мелиоративдик корутунду берилди жана бул жерлерде тамчылатып сугаруу тутумун колдонуу боюнча нускамалар сунушталды.

Түштүк Казакстан облусунда «Түштүк Казакстан облусун 2015-2019-жж. индустриалдык-инновациялык өнүктүрүү программасы» иш жүргүзөт.

Программанын башкы максаты – өнөр жайынын иштеп чыгаруучу тармактарын диверсификациялоо жолу менен ишканалардын өндүрүмдөрүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өстүрүү жана жогорулатуунун эсебинен аймакты туруктуу өнүктүрүүгө жетишүү болуп саналат.

Программаны ишке ашыруунун жүрүшүндө илимий жана илимий-инновацилык ишмердүүлүктүн салыштырма салмагынын жогорулашы, өндүрүмдү сатуунун жаңы рынокторун өздөштүрүү, өнөр жайынын иштеп чыгаруучу тармактарынын жылына 6-10% дан кем эмес туруктуу өнүгүү арымдарын камсыз кылуу күтүлөт.

Казакстан Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому менен 2004-жылдын 20-августунда Түштүк Казакстан облусунун айыл чарба аймактарын 2015-2019-жж. өнүктүрүүнүн аймактык программасы иштелип чыккан.

Программанын башкы максаты – элет жергесиндеги калктуу конуштардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн жиктелишин кыскартуу жана элет калкын жайгаштырууну оптималдаштыруунун негизинде элет калкынын жашоо-турмуш деңгээлин жакшыртуу болуп эсептелет. Программа эки баскычта ишке ашырылат: 1-баскыч – 2010-2014-жылдар, 2-баскыч – 2015-2019-жылдар. 1-баскычта элет жергесиндеги калктуу конуштардын экономикасынын динамикалуу өсүшүнө жетишилди, элет калкынын алгылыктуу социалдык байгерчилик деңгээли камсыз кылынды. 2-баскычта элет калкын бакыбат жашоо-турмуш үчүн келечеги бар аймактарга оптималдуу жайгаштыруу күтүлөт. Мамлекеттин каржылык колдоосу айыл чарбачылыгынын инвестициялык жагымдуулугун, заманбап технологияларды ишке киргизүүнү, өндүрүш көлөмүнүн олуттуу өсүшүн жогорулатат (3-жадыбал).

3-жадыбал. 2018-2020-жж. карата каржылоо булактары боюнча негизги капиталга тартылуучу инвестициялардын түзүмүн болжолдоо.

Көрсөткүчтүн аталышы	2018-ж.		2019-ж.		2020-ж.	
	млрд. тенге	үлүшү, %	млрд. тенге	үлүшү, %	млрд. тенге	үлүшү, %
Негизги капиталга инвестициялар, анын ичинде:	318,2	100,0	415,3	100,0	449,4	100
-республикалык бюджет	78,9	24,8	51,7	12,5	42,6	9,5
-жергиликтүү бюджет	44,5	14,0	56,7	13,7	95,2	21,2
-менчик каражаттар	125,0	39,2	117,0	28,2	178,9	39,8
-чет өлкөлүк каражаттар	24,3	7,7	14,0	3,4	18,9	4,2
-карыз алынган каражаттар	45,4	14,3	175,9	42,4	113,7	25,3

Булак: Түштүк Казакстан облусунун Статистика департаментинин маалыматынын негизинде эсептелип чыкты.

3-жадыбалдан көрүнгөндөй, Түштүк Казакстан облусун чыңдоонун аркасында аймактын агрардык тармагына инновацияларды жайылтуунун эсебинен жергиликтүү бюджеттин үлүшү жана менчик каражаттар өсүүдө.

Экономикалык туруктуулукка 3 жыл ичинде корпоративдик салыктын коюмун 2 эсе ырааттуу төмөндөтүүнүн эсебинен салык төлөө жагынан өзгөчө жеңилдиктерди берүү айрыкча өбөлгө түзөт. 2015-жылдын январь айынан баштап Салык кодекси жумшарды – кошумча нарк салыгы 12% болуп калды, бул ишкерлер үчүн салыктык оорчулукту олуттуу жеңилдетет. Бул экономиканы модернизациялоо жана инвестициялык мүмкүнчүлүктөр үчүн кошумча булактарды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Агрокурумдар каржылык ресурстарынын олуттуу бөлүгүн каржылык өнүктүрүү институттары: «Азык-түлүк корпорациясы» АК, «Казагрофинанс» АК, «Агрардык насыялык корпорация» АК, «Айыл чарбасына каржылык колдоо көрсөтүү фонду» АК аркылуу алышат, алар агрардык тармакты насыялоо үчүн өздөрүнүн программаларын жана мүмкүнчүлүктөрүн жыл сайын кеңейтишет. Ошентип, ишканалардын ишмердүүлүгүн диверсификациялоо багыттарын тандоо аймактын агроөнөр жай комплексин, ошондой эле акимчилдик районду өнүктүрүү программалары менен тикелей байланыштуу.

Бирок кайсы гана программа болбосун, каржылык жактан толукталып турушу зарыл, бул айыл чарбасын жана айыл аймактарын өнүктүрүү жоопкерчилигинин олуттуу бөлүгүн республикалык бюджет өзүнө алган учурда гана камсыз кылынат.

Азыркы учурда көпчүлүк агрокурумдар каржылык каражаттарынын жоктугунан жаңы техниканы сатып алуу мүмкүнчүлүгү жок жана алардын машине парктары бир кыйла кыскарды. Ошондуктан, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн сервистик тейлөө үчүн машине-технологиялык кооперативдерди түзүү бүгүнкү күндүн актуалдуу милдети болуп саналат. Машина-технологиялык кооперативдерди түзүүнүн артыкчылыктарын жакшылап түшүнүү үчүн чет өлкөдөгү кооперативдик ишканалардын ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө жана ишинин натыйжаларына талдоо жүргүзүү максатка ылайык.

Чет өлкөлүк тажрыйба айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн 70% га чейинки иштерин аткаруучу кооперативдик жана жалданма ишканалардын бардык жерде таралгандыгын күбөлөндүрүп турат.

АКШ менен Канадада айыл чарба товар өндүрүшүн тейлөө чөйрөсүндө фермерлердин экономикалык кызыкчылыктарын көз каранды эмес фирмалар-монополисттердин кысымынан коргоочу каражат катары фермердик кооперациялар кеңири өнүккөн.

Биздин көз карашыбыз боюнча, заманбап шарттарда машине-технологиялык кооперативдерди түзүү жана иштетүү зарыл.

Улуттук агрардык университеттин окумуштуулары тарабынан «Жанашар» агротехнопаркынын окуу чарбасынын негизги техника (тракторлор жана комбайндар) менен 3 жылга камсыздалуу эсебин болжолдоо жүргүзүлдү (4-жадыбал).

4-жадыбал. «Жанашар» машине-технологиялык кооперативинин негизги техника менен 3 жылга камсыздалуусун эсептөө

№	Көрсөткүчтөр	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.
1	1000 га аянтка тракторлордун бар болушу, даана	4,81	5,14	5,10
2	Бир тракторго айдоо жеринин жүктөмү, га	208	194	196
3	1000 га оруу-жыноу аянтына комбайндардын бар болушу, даана:			
	дан жыйноочу	2,45	1,69	1,65
	жүгөрү жыйноочу	-	-	3,47
	картөшкө жыйноочу	20	13,3	
	кызылча жыйноочу	2,27	3,74	
4	Бир комбайнга айдоо жеринин жүктөмү, га:			
	дан жыйноочу	409	592	606
	жүгөрү жыйноочу	-	-	288
	картөшкө жыйноочу	50	75	236
	кызылча жыйноочу	441	268	174

Булак: КазУАУнын «Жанашар» окуу чарбасынын маалыматынын негизинде автор тарабынан эсептелип чыкты.

Жалпы алганда, стратегиялык документтерге талдоо жүргүзүү учурунда көз караштарды өзгөртүп кароо, айыл чарбасынын тармактарына мамилени башкача түзүү тенденциясын байкоого болот, бара-бара агрардык саясат мамлекеттик башкаруунун кайрадан түйүндүү тармактарынын бири болууда.

Айыл чарба программаларын иштеп чыгуу үчүн маанилүү болгон ыкмалардын тобуна тутумдук методду киргизүү керек. Тутумдук шайкеш келбестиктер жана өз ара байланыш табылган стратегиялык жана тармактык программалар катары төмөнкү расмий документтерди: «Казакстан Республикасын 2020-ж. чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык мерчеми», «Казакстан Республикасын 2015-2019-жж. тездетилген индустриалдык-инновациялык өнүктүрүү программасы» жана «Казакстан Республикасынын агроөнөр жай комплексин 2013-2020-жж. өнүктүрүү программасы» («Агробизнес – 2020») атоого болот. Көйгөйдү бардык жагынан ачып көрсөтүү үчүн салыштырма методду пайдаланып, бул программалардын мазмунун карап чыгуу зарыл.

Казакстан Республикасын 2015-2019-жж. тездетилген индустриалдык-инновациялык өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программада негизги максат «тышкы рыноктордо жетектөөчү позицияларга ээ болуу максатында ички рыноктун керектөөлөрүн жабууга жана экспорттук ресурстарды түзүүгө жетиштүү өлчөмдөгү атаандаштыкка жөндөмдүү болгон айыл чарба өндүрүмдөрүнүн өндүрүшүн камсыз кылуу» экендиги көрсөтүлөт.

«Агробизнес – 2020» да башкы максат «Казакстан Республикасынын агроөнөржай комплекстеринин субъектилеринин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн шарттарды түзүү» зарылдыгын белгилейт. Бул эки документтин башкы милдети жана максаты көп жагынан айырмаланары айдан ачык.

«Казакстан Республикасын 2020-ж. чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык мерчеминде» максаттардын жана «Агробизнес – 2020» да максаттуу индикаторлордун коюлушун салыштырып кароо туура болот, анткени агроөнөржай программасын иштеп чыгуунун негизине «Стратегия – 2020» алынганы көрсөтүлөт (5-жадыбалды караңыз).

Салыштыруудан төмөнкүдөй башкы жыйынтык чыгарууга болот: агроөнөржай программасынын стратегиялык индикаторлор жана Стратегиянын максаттары бири-бири менен толук шайкеш келбейт – жалпы алганда сандык жана сапаттык түзүүчүлөрүн аныктай жана эсептей турган көрсөткүчтөрү жок. Стратегияда белгиленген индикаторлор белгисиз себептер менен тармактык программада көрсөтүлгөн эмес, ошол себептүү аларды ишке ашыруунун жүрүшүндө көптөгөн көйгөй түзүлөт.

Мындай шайкеш келбестиктер агроөнөржай комплексинин айрым тармактарына да мүнөздүү экендигин белгилеп кетүү керек. Сырткы жагынан ар бир звено анын компетенциясынын мазмунунда камтылган иш-аракеттерди аткарат жана муну менен гана канааттанып, ички уюштуруучулук жана макулдашылган кызматташуунун зарылдыгын эске албайт. Ар бир программада өзүнүн чектелген милдеттер чөйрөсү, өзүнүн мөөнөттөрү, көрсөткүчтөрү жана жоопкерчиликтикүү кызмат адамдары болгондуктан, анык программалык-максаттуу методго өтүү бир топ оңой иш эмес. Заманбап экономика шарттарында тутумдуу ыкманы иш жүзүнө ийгиликтүү ашыруу мамлекет тарабынан өзгөчө эркин болушун талап кылат, анткени айыл чарбасынын ар түрдүү тармактарын бир багытка байланыштыруу мамлекеттин кызыкчылыгы болуп эсептелет.

5-жадыбал. Казакстан Республикасын 2020-ж. чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык мерчеминде» жана «Казакстан Республикасынын агроөнөр жай комплексин 2013-2020-жж. өнүктүрүү программасында» («Агробизнес – 2020») максаттардын жана максаттуу индикаторлордун коюлушуна салыштырма талдоо

Стратегиялык мерчем – 2020		Агробизнес – 2020
<i>Экономиканы диверсификациялоонун стратегиялык максаттары</i>		<i>Стратегиялык индикаторлор</i>
2020-ж. карата	агроөнөр жай комплексинде эмгектин өндүрүмдүүлүгү 4 эседен кем эмес өлчөмдө жогорулайт (орточо алганда 2015-2017-жж. карата)	агроөнөр жай комплексинин субъектилерине субсидия берүүнүн эсебинен айыл чарбасына мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн көлөмү 2020-ж. карата 4,5 эсе жогорулайт (орточо алганда 2015-2017-жж. карата)
2019-ж. карата	агроөнөр жай комплексинде эмгектин өндүрүмдүүлүгү 2 эседен кем эмес өлчөмдө жогорулайт (орточо алганда 2015-2017-жж. карата)	насыяларды кайра түзүмдөштүрүүнүн жүрүшүндө пайыздык коюмду төмөндөтүүнүн эсебинен айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдүн карыз жүктөмөсүн 2019-ж. карата 300 млрд. тенгеге азайтуу
айыл чарба тармагындагы стратегиялык максаттар		карантиндеги жана өзгөчө коркунуч тудурган зыяндуу организмдердин таралуу кооптуулук коэффициенти 2020-ж. карата 0,88 ге чейин азайтуу (2017-ж. – 0,92)
2019-ж. карата	агрардык тармактын экспорттук дарамети экспорттун жалпы көлөмүндө 8 % ге чейинки өлчөмдө жогорулайт	мониторингдик лабораториялык изилдөөлөргө тартылган тамак-аш азыктарынын үлүшүн 2020-ж. карата 0,4%га чейин жогорулатуу (2017-ж. – 0,25%)
	агроөнөр жай комплексинде эмгектин өндүрүмдүүлүгү 2 эседен кем эмес өлчөмдө жогорулайт	рационалдуу эмес пайдаланылган айыл чарба жерлеринин ичинен 2020-ж. карата кошумча 6,8 млн. га көлөмүндөгү жер тилкесин жүгүртүүгө киргизүү (2017-ж. – 3,1 млн.га)
	этти кайра иштетүүнүн үлүшү 27%га чейин, сүттү кайра иштетүү - 40%га чейин, жер-жемиштерди кайра иштетүү - 12%га чейин жогорулайт	электрондук форматка өткөрүлгөн мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн үлүшү 2019-ж. карата 62% түзөт (2017-ж. – 12%)

Булак: Түштүк Казакстан облусунун акимчилдигинин маалыматынын негизинде автор тарабынан эсептелип чыкты.

Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасын стратегиялык өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары 6-жадыбалда берилген.

6-жадыбалдан көрүнгөндөй, айыл чарбасынын дүң өндүрүмүнүн өсүү арымы жыл сайын өсүүдө жана 2020-жылга карата 40,6%ды түзөт, бул көрүнүш толук бойдон Казакстан Республикасынын агроөнөр жай комплексин 2017-2021-жж. өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасында коюлган милдеттерге шайкеш келет, анда 40%га өсүү көрсөтүлгөн.

Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасын стратегиялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары төмөнкүлөр:

- агроөнөр жай комплексинин тармактарын туруктуу өнүктүрүү, алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өстүрүү, Бүткүл дүйнөлүк соода уюмуна мүчө болуу шарттарында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жана агрардык өндүрүштү ыңгайлаштыруу;

- элет калкын жайгаштырууну оптималдаштыруунун негизинде элет калкынын байгерчилигин камсыз кылуучу шарттарды түзүү, айыл аймактарынын потенциалынын өсүшүн камсыздоо.

6-жадыбал. Түштүк Казакстан облусунун айыл чарбасын стратегиялык өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары

Аталышы	Өлчөө бирдиги	Иш жүзүндө			Мерчемделген		
		2014	2015	2016	2018	2019	2020
айыл чарбасынын дүң өндүрүм өндүрүшүнүн өсүшү	%	107,2	114,5	120,5	124,5	134,7	140,6
атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн жана диверсификациялоонун эсебинен айыл чарбасында эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүн камсыздоо	%	107,3	127,8	135,9	148,0	175,0	199,0
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк өндүрүшүнүн өсүшүн камсыздоо	%	110,6	124,9	134,1	134,8	145,0	151,2
Азык-түлүк дан эгиндеринин мамлекеттик резервин жаңыртуу жана дан эгиндеринин ички рыногун жөнгө салуу максатында ата мекендик өндүрүүчүлөрдөн мамлекеттик ресурстарга дан эгиндерин сатып алуу жолу менен Казакстан Республикасынын азык-түлүк коопсуздугун жана мобилизациялык муктаждыктарын камсыз кылуу	миң тонна	456	500	550	700	820	910
Мал чарбачылык өндүрүшүнүн өсүшүн камсыздоо	%	103,7	104,2	107,3	114,3	124,5	130,0

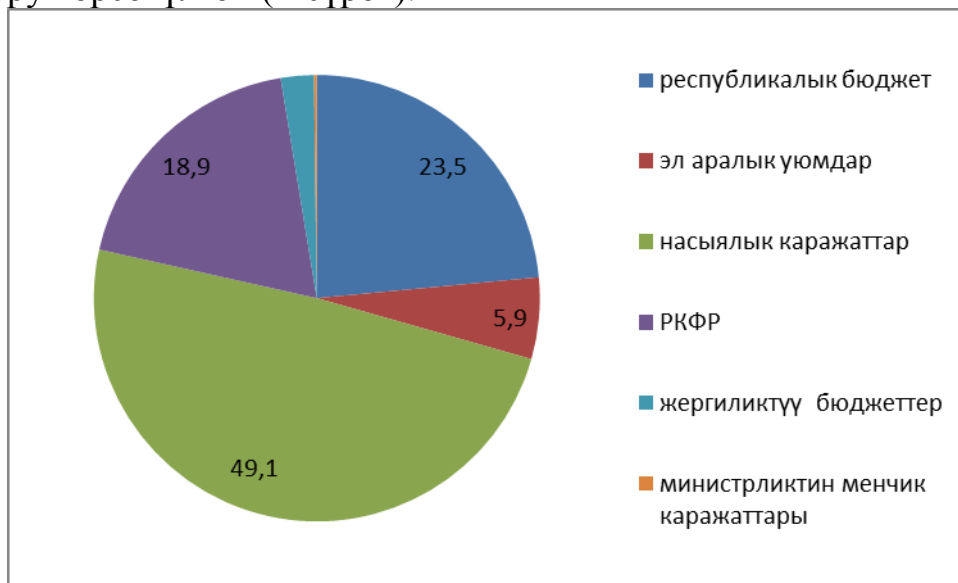
Булак: ТКОну 2016-2020-ж. стратегиялык өнүктүрүү мерчеминин негизинде автор тарабынан эсептелип чыкты.

Биздин изилдөөлөр көргөзгөндөй, Кыргызстандын айыл чарбасы экономиканын реалдуу тармагынын артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп эсептелет. Ал калктын жумушка жарамдуу бөлүгүнүн 50% ын иш менен камсыздайт жана ички дүң өндүрүмүнүн 1/5 бөлүгүн түзөт. Мындан тышкары, элет жергесинде кыргызстандыктардын 60% ы жашайт жана алардын бардыгы иш менен камсыз болгусу келет. Башкача айтканда, эгерде айыл чарбасы ийгиликтүү өнүксө, өлкө жарандарынын да жашоо-тиричилиги жакшы болот. «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын 2017-2020-жж. өнүктүрүү Программасын» ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлигине 9 млрд. сом каражат талап кылынат. Бирок, K-News маалыматтык агенттиги программанын

долбоорунда көрсөтүлгөн маалыматтарга таянып эсептөөлөрү боюнча 8 млрд 955 млн. сом керек.

«Республикалык бюджеттин жана каржылоонун башка булактарынын мүмкүнчүлүктөрү 2 млрд 100 млн сомду, же керектөөнүн 23,5% түзөт. 6 млрд 855 млн сом өлчөмүндөгү калган бөлүгү, же 76,5% ы жеке инвестициялардын жана эл аралык донордук уюмдардын эсебинен издеп табылышы зарыл», - деп белгиленет документте.

Долбоордо «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын 2017-2020-жж.өнүктүрүү Программасын» ишке ашырууга каражаттарды кайдан табууга болору көрсөтүлгөн (1-сүрөт).

1-сүрөт. - КРнын айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлигинин маалыматтары

1-сүрөттөн көрүнгөндөй, «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын 2017-2020-жж.өнүктүрүү Программасын» ишке ашыруу үчүн каражаттар булактары төмөнкүдөй: республикалык бюджет - 23,5%, эл аралык уюмдар - 5,9%, насыялык каражаттар - 49,1%, РКФР - 18,9%, жергиликтүү бюджеттер жана министрликтин менчик каражаттары - 2,6%.

Каржылоо суммасынын дээрлик жарымын насыялык каражаттар - 4млрд 400 млн сом (49,1%), ал эми жергиликтүү бюджеттин жана министрликтин менчик каражаттарынын үлүшү болгону 2,6%ды түзөт, келечекте бул көрсөткүчтү 30-40% га чейин жогорулатуу керек, бул үчүн КРнын элет жергесинде агробизнести жана ишкердикти өнүктүрүү зарыл.

Биздин изилдөөлөр көргөзгөндөй, Түштүк Казакстан облусунун агрардык өндүрүшүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана диверсификациялоонун негизинде өнүктүрүүнүн негизделген артыкчылыктуу багыттары элет жергесинде агробизнести жана ишкердүүлүктү натыйжалуу жүргүзүүгө түрткү берет.

Тыянактар

Түштүк Казакстан облусунун шарттарында агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоого арналган изилдөөлөр авторго төмөнкү тыянактарды жасоого мүмкүнчүлүк берди:

1. Агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо жана АӨЖК ишканаларын рынок шарттарында башкаруу механизмдерин өркүндөтүү ыкмалары атаандаштык чөйрөнүн таасирин эске алуусу керек. Бул учурда рынокту өнүктүрүүнүн башкы фактору болуп атаандаштык, анын айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөргө эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, өндүрүмдүн сапатын жакшыртууга, өндүрүштү кеңейтүүгө, бааларды төмөндөтүүгө ж.б. өбөлгө түзгөн кыймылдатуучу күчү эсептелет.

2. Агрардык өндүрүмдүн атаандаштыгын жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүү аны комплекстүү баалоо методикасын иштеп чыгууну талап кылат. Анын маңызы атаандаштык чөйрөнүн деңгээлин аныктоого жана анын өнүгүшүнүн артыкчылыктуу багыттарын табууга мүмкүндүк берүүчү өтө маанилүү жана сурам талапка ээ болгон критерийлерди изилдөөгө арналат.

3. Өндүрүштү диверсификациялоо процесстерин башкаруу үчүн төмөнкүлөрдү: 1-ден, диверсификациялоо деңгээлин мүнөздөгөн көрсөткүчтөр тутумун, 2-ден, анын натыйжалуулугун жана ишкананын атаандаштык деңгээлине тийгизген таасирин мүнөздөгөн көрсөткүчтөр тутумун, 3-дөн, жаңы өндүрүштөрдү баалоо үчүн келтирилген чыгымдардын жана алардын рыноктук баалар менен салыштырылган формуласын пайдалануу керек жана натыйжалуулугун толук, жыйынтыкталган баалоо үчүн дүйнөлүк баалар менен эсептөөлөрдү жүргүзүү зарыл.

4. Айыл чарба өндүрүшүн жүргүзүүнүн заманбап шарттарында жогорку сапаттагы өндүрүмдү сунуштаган товар өндүрүүчүлөр рынокто пайдалуу атаандаштык позицияда турат. Малдын, асыл тукум сапатын, айыл чарба багытындагы жерлердин түшүмдүүлүгүн жогорулатуу малдын ошол эле башынан, ошол эле иштетилген жерлерден бир кыйла көп көлөмдөгү өндүрүм алууга мүмкүндүк берет. Сүттүн майлуулугун 0,1% га гана көтөрүү бир кыйла көбүрөөк ак май кошумча алууга мүмкүндүк түзөт. Абдан семиртилген ири мүйүздүү малдын этинин жалпы азык болумдуу баалуулугу (калориясы) ортодон төмөн семиртилген мал башына караганда дээрлик 2-2,5 эсе жогорулайт. Буга байланыштуу диссертациялык иште өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн башкы критерийи катары көлөмүн көбөйтүү жана өндүрүмдүн сапатын жогорулатуу стратегиясы түзүлдү.

5. Экономиканын агрардык тармагында өндүрүмдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүндө сатуу баасы деп аталган экономикалык категория маанилүү орунду ээлейт. Чекене баада элеттик товар өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыктарынын салыштырма салмагы кайра иштетүүчү жана соода ишканаларынын үлүшүнүн өсүшү учурунда дайыма кыскарат. Баалардын теңдештигине колдоо көргөзүү айыл чарбасындагы ресурстарды камсыздоочу жана кайра иштетүүчү тармактардагы монополизмди жеңүү үчүн шарттарды түзүүнү талап кылат. Ресурстарды камсыздоочу тармактардагы ишканалар

үчүн, белгиленген бааларды орнотуу зарыл, алар энергия ресурстарына тарифтердин жогорулашы, салык жана насыя саясатындагы өзгөрүүлөр менен байланыштуу мезгил-мезгили менен оңдолуп түзөтүлүп турат.

Натыйжалуу звенонун болушуна кызыкдар тараптар үчүн: айыл чарба товар өндүрүүчүлөр-кайра иштетүүчү ишканалар-соода сыяктуу бирдиктүү чынжырча түзүү зарыл деп болжолдойбуз.

6. Облустун агроөнөр жай комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу айылдык аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө тикелей таасир тийгизет. Калктын акчалай кирешелинин түзүмүндө эмгек акынын өлчөмү 60% га жакын болгондуктан, аны жогорулатуу элеттик товар өндүрүүчүлөрдүн кирешелүүлүгүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун негизинде гана мүмкүн болот. Диссертациялык иште элет жергесин социалдык-экономикалык өнүктүрүүдө агрардык өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн ээлеген ордуна жана маанисине негиздеме берилди.

7. Суу ресурстарын баалоо – өндүрүштүк күчтөрдү рационалдуу жайгаштыруунун маанилүү рычагы, чарбалык чечимдердин оптималдуу вариантын тандоо инструменти болуп саналат. Жаратылыш жана өндүрүштүк ресурстарды баалоо төмөнкү курч көйгөйлөр: аларды пайдалануу үчүн акы төлөө, жаратылышты рационалдуу пайдалануу, курчап турган айлана-чөйрөнү коргоо, үнөмдөөчү технологияларды ишке киргизүү жана чарба жүргүзүүнүн рыноктук механизмдерин пайдалануу менен байланыштуу.

8. Изилдөөнүн натыйжалары көргөзгөндөй, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана инновацияларды ишке киргизүү Кыргызстандын агрардык тармагын туруктуу өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары болуп саналат. Бул максатта: айыл чарба чийки заттарын кайра иштетүүнүн жаңы технологияларын өнүктүрүү жолу аркылуу тармактын экспорттук потенциалын жогорулатуу; артыкчылыктуу багыттагы өсүмдүктөрдүн аянтын кеңейтүү жолу менен айыл чарба өсүмдүктөрүн айдоо жерлеринде түзүмдүк өзгөрүүлөрдү жүргүзүү; мал чарбачылыгында ири мүйүздүү малдардын этин экспорттоону жогорулатуу боюнча ишти улантуу; тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу агрардык тармактын экспорттук потенциалын иш жүзүнө ашыруу сыяктуу иш-чараларды аткаруу керек. Баарыдан мурун, өлкөнүн аймактарынын жаратылыш-климаттык, уюштуруучулук, өндүрүштүк, инвестициялык ж.б. мүнөздөмөлөрүн эске алуу менен аймактарды айыл чарба өндүрүмүнүн конкреттүү түрүн өндүрүүгө так адистештирүү зарыл. Бул ыкма өндүрүштүк факторлорду натыйжалуу пайдаланууга шарт түзөт, өндүрүштүк чыгымдарды азайтат, жана мындан улам атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси

1. Атабекова Ж. Некоторые проблемы кластеризации экономики Казахстана: [Текст] /Алтынбекулы К. к.э.н., Бигельдиев М. //Исследования и результаты. -Алматы, 2013. -№1 (057). - С. 183-188.
2. Атабекова Ж. Проблемы повышения инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Казахстана: [Текст] /Бигельдиев М., Жангирова Р. //Исследования и результаты. -Алматы, 2013.-№1(057). С.188-193.
3. Атабекова Ж. Глобализация и факторы развития мировой экономики АПК: [Текст] /Есполов А.Т., Сулейменов Ж.Ж. //Материалы международной научно – практической конференции, посвященной 85 – летию Казахского национального аграрного университета «Новая стратегия научно – образовательных приоритетов в контексте развития АПК». – Алматы, 2015.-I том. 27-28.11. – стр164-168.
4. Атабекова Ж. Методические подходы оценки управленческой деятельности: [Текст] / Сулейменов Ж.Ж. //Сборник материалов международной научно – практической конференции молодых ученых «Интеллектуальный потенциал XXI века: вклад молодых ученых в развитие аграрной науки». – Алматы, 2015.-III том. 04-05.12. – стр225-228.
5. Атабекова Ж. Башкаруу ишкердигине баа берүү методикасы: функциялык кароо: [Текст] / Кулшенбаева С.С., Абитова А. //Республиканский научно – теоретический журнал Известия вузов. – Бишкек, 2015.-№15. – стр114-116.
6. Атабекова Ж.К. Улуттук экономикадагы атаандаштык инфраструктура – мамлекеттик – жекеменчик өнөктөштүк: [Текст] / Кулшенбаева С.С., Абитова А. //Республиканский научно – теоретический журнал Известия вузов. – Бишкек, 2015.-№15. – стр117-119.
7. Атабекова Ж. Разработка методики оценки финансового состояния предприятия: [Текст] //Вестник КЭУ им.М.Р.Рыскулова. – Бишкек, 2016.- №1(35). – стр 56-59.
8. Атабекова Ж.К. Малозатратные задачи государственного управления АПК: [Текст] / Тажигулова Ж.Ж. // Материалы XIII международной научно – практической конференции «Проблемы экономики, организации и управления в России и мире». – Прага, 2017. – С.183-185.
9. Атабекова Ж.К. Проблемы повышения конкурентоспособности инфраструктуры национальной экономики [Текст] // - Сборник научных статей 9-й Международной научно-практической конференции. Формирование организационно-экономических условий эффективного функционирования АПК. - Минск, 25–26 мая 2017 г. –С. 512-519.

Атабекова Жазира Калдарбековнанын

08.00.05- Эл чарбачылыгынын экономикасы жана башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Агрардык өндүрүштү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары» (Казакстан Республикасынын Түштүк Казакстан облусунун материалдары боюнча) аттуу темада жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: артыкчылыктуу багыттар, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, диверсификациялоо, экономикалык көрсөткүчтөр, жөнгө салуу, талдоо, сууну үнөмдөө, сугат, башкаруу, аймак.

Изилдөөнүн предмети: Агроөнөр жай комплексинин субъектилеринин атаандаштык чөйрөсүндөгү экономикалык мамилелери.

Изилдөөнүн объектиси: Түштүк Казакстан облусунун агроөнөр жай ишканалары.

Изилдөөнүн максаты: Диссертациялык иштин максаты – атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун жана өндүрүштү диверсификациялоонун негизинде агрардык тармакты өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо жана негиздеме берүү боюнча илимий сунуш, нускамаларды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөө методдору: диалектика методдору, кырдаалдык талдоо, экономикалык-статистикалык талдоо методдору ж.б. колдонулду.

Алынган жыйынтыктардын жаңычылдыгы:

- агрардык өндүрүштү өнүктүрүүдөгү ишкананын жана өндүрүмдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылган артыкчылыктуу багыттары аныкталды;

- аймактын суу чарбасына тутумдуу талдоо жүргүзүлдү жана АӨЖК тармагынын өндүрүшүн диверсификациялоонун натыйжалуулугун жана алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну баалоонун автордук методикасы сунушталды;

- тармактын иштеши суу чарба объектилерин пайдаланууну башкарууда рыноктук механизмдердин киргизилишин талап кылары белгиленди.

- АӨЖК ишканаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү өндүрүштү диверсификациялоого, ошондой эле ресурстук потенциал менен камсыз болуу деңгээлине жана түзүмүнө көз каранды экендиги аныкталды,

- SWOT талдоо методикасынын негизинде агрардык өндүрүштүн өнүгүшүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча илимий сунуштар иштелип чыкты.

Колдонуу деңгээли: артыкчылыктуу багыттарын аныктоо боюнча илимий-негизделген механизмдерди жана методологиялык ыкмаларды иштеп чыгууда турат, бул агрардык бизнес өкүлдөрүнө тармактын ишин рыноктун милдеттерине жана принциптерине шайкеш келгендей жогору рентабелдүү жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонуу тармагы: Иштелип чыккан сунуштар жана нускамалар Казак улуттук агрардык университетинин (мамкаттоо номуру 01.02 НГР 0196 РК 00509) илимий-изилдөө мерчемине шайкештикте «Рынок мамилелерин өнүктүрүү шартында агроөнөр жай өндүрүшүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмдин иштеп чыгуу» деп аталган изилдөө темасында, ошондой эле облустук дана райондук акимчилдиктер тарабынан айыл чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасын иштеп чыгууда пайдаланылат.

SUMMARY

thesis Atabekova of Jaziri of Kaldarbekov on the topic of Priorities of development of agrarian manufacture (on materials of the South Kazakhstan region of Kazakhstan) on competition of a scientific degree of candidate of economic Sciences, specialty 08.00.05 - Economics and national economy management

Key words: priorities, competitiveness, diversification, economic indicators, regulation, analysis, water saving, irrigation, management, region.

Subject of research: economic relations of agribusiness entities in a competitive environment.

The object of research-agricultural enterprises of South Kazakhstan region

The purpose of the research: the aim of the dissertation research is the development of scientific recommendations on the definition and justification of priorities for the development of the agricultural sector on the basis of increasing competitiveness and diversification of production.

Research methods: methods of dialectics, situational analysis, economic and statistical analysis, etc.were used..

Novelty of the results:

- priorities of development of agricultural production ensuring competitiveness of the enterprise and production are defined;

- conducted system analysis of water management in the region and identified the factors which reduce the effectiveness of the developed author's method of evaluation of effectiveness of diversification of production of agriculture and improve their competitiveness;

- the functioning of the industry requires the introduction of market mechanisms for managing the use of water facilities;

- the dependence of the competitiveness of agricultural enterprises is the diversification of production, as well as the level and structure of the provision of resource potential;

- on the basis of SWOT analysis, scientific recommendations have been developed to determine the priority direction of development of agricultural production and increase its competitiveness.

The degree of use: is to develop recommendations for prioritization, which will allow representatives of agribusiness to ensure a highly profitable industry that meets the objectives and principles of market functioning.

Degree of application: The developed proposals and recommendations will be used in research work "to Develop organizational and economic mechanism of agricultural production in the conditions of market relations" of the Kazakh national agrarian University (№ GOS. registration 01.02 NGR 0196 RK 00509), as well as regional and district akimats in the development of the state program of agricultural development.

Форматы 60x84 1/16
Кагаз офсеттүү. Гарнитура «Times». Көлөмү 1,75 б.б.
Басуу офсеттүү. Нускасы 120 даана.
М.Рыскулбеков ат.КЭУнун типографиясында чыгарылган.
720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58